

С.П. Стельмах
доктор історичних наук, професор

СУЧАСНА НІМЕЦЬКА ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ І НОВІ ВЕКТОРИ

У статті розглянуто головні етапи німецької політики пам'яті про Другу світову війну (1939–1945). Визначено понятійний апарат, який використовується німецькими дослідниками в проблемному полі «пам'ять», проаналізовані основні методологічні концепції («генераційних змін», «національної ідентичності», «постнаціональної ідентичності», «негативної пам'яті»). Виділено аспекти сучасних дискусій про нові вектори «культури пам'яті» під впливом процесів глобалізації та міграції, які формують поліетнічне суспільство Німеччини. Зроблено висновок про те, що «епоха змін», проголошена минулого року канцлером ФРН О. Шольцем, виявляється не тільки на політичному рівні в змінах зовнішньополітичних пріоритетів республіки, у внутрішніх економічних орієнтирах, але й у переосмисленні її політики пам'яті і «культури пам'яті» загалом. Російсько-українська війна змусила звернути увагу і на східноєвропейський вектор політики пам'яті, зокрема, злочини націонал-соціалізму на окупованих в роки Другої світової війни територіях Східної Європи.

Ключові слова: *Німеччина, Друга світова війна (1939–1945), політика пам'яті, культура пам'яті, національна ідентичність, постнаціональна ідентичність.*

Contemporary German Memory Policy: Methodological Concepts and New Vectors

The article examines the main stages of the German policy of commemoration of the Second World War (1939–1945). The author defines the conceptual apparatus used by German researchers in the problematic field of «memory» and analyzes the main methodological concepts («generational changes», «national identity», «post-national identity», «negative memory»). The article highlights aspects of contemporary discussions about new vectors of «culture of memory» under the influence of globalization and migration processes that shape Germany's multi-ethnic society. It is concluded that the «era of change» proclaimed by German Chancellor Olaf Scholz last year is manifested not only at the political level in changes in the republic's foreign policy priorities and in internal economic orientations, but also in the rethinking of its memory policy and «culture of memory» in general. The Russian-Ukrainian war forced us to pay attention to the Eastern European vector of memory politics, in particular, to the crimes of National Socialism in the territories of Eastern Europe occupied during the Second World War.

Keywords: *Germany, Second World War (1939–1945), policy of memory, culture of memory, national identity, post-national identity.*

З початком повномасштабної російської агресії в Україну 24 лютого 2022 р. в німецькому науковому дискурсі можна спостерігати новий етап рефлексій над власною «політикою пам'яті». Це особливо стосувалося такого її аспекту, як почуття вини за скоєні Німеччиною під час Другої світової війни злочини. Ігнорування східноєвропейських країн у зовнішній політиці призводило до релятивізації відповідальності перед їхніми жертвами, а компенсаторні практики поширювалися на сучасну Росію, яка ототожнювалася з колишнім СРСР. Це створило «білі плями» в «політиці пам'яті» і суспільному просторі. Як і у випадку

із Ostpolitik наразі ми спостерігаємо певну зміну векторів, до чого поступово залучаються і професійні історики.

Насамперед необхідно визначити термінологічний апарат, з яким працюють німецькі дослідники з проблем «пам'яті», оскільки в багатьох сучасних дослідженнях зустрічаються їхні різні тлумачення. Важливою метою статті є також опис основних методологічних інструментаріїв, які використовуються в цих дослідженнях. І, нарешті, визначити ті елементи в німецькій «політиці пам'яті», які свідчать про зміну її сучасних векторів.

У німецькому науковому дискурсі, який працює з проблемами «минулого» і його репрезентації в сучасному, використовується декілька понять, які відрізняються як своїм змістовним наповненням, так і хронологічною констатацією. Першим із них є *Vergangenheitsbewältigung* («подолання минулого»), другий – *Vergangenheitspolitik* («політика пам'яті»), третій – *Erinnerungskultur* («культура пам'яті»). Зрідка зустрічається також термін *Vergangenheitsaufarbeitung* («опрацювання минулого»). Щоб уникнути плутанини зазначу, що перший термін був поширений у ФРН до 1985 р. і змістовно відносився саме до «примирення з минулим» через опрацювання негативного досвіду націонал-соціалістичного спадку, судових процесів проти нацистських злочинців тощо [13, с. 33]. Змістова різниця між «політикою пам'яті» і «культурою пам'яті» полягає в тому, що перший термін передбачає комплекс державно-регульованих заходів із збереження пам'яті і спроб встановити своєрідний суспільний консенсус щодо минулого (у даному випадку трагічного націонал-соціалістичного і, після 1990 р., також диктатури СЄПН), а другий – є ширшим і орієнтується передовсім на залучення до обговорення проблем «пам'яті» громадських установ і суспільства. «Абстрактний термін “культура пам'яті” стосується широкого спектру культурних практик, таких як збереження слідів, архівування документів, колекції мистецтва та реліквій, включаючи їх реактивацію за допомогою засобів масової інформації чи педагогіки. Культура пам'яті – це не лише пасивна “пам'ять для

зберігання”, вона включає вимір реактивації цього минулого та можливість його загального присвоєння як активної “функціональної пам’яті”. Це означає, що культура пам’яті створює структури участі, які уможливають таке індивідуальне та колективне переприсвоєння» [1, с. 26]. Однак, крім цього теоретичного визначення, існує також розуміння «культури пам’яті» у вулчому значенні, як «пам’яті про травми», запропоноване відомим американським філософом С. Нейман: «Термін “культура пам’яті” видається мені занадто евфемістичним: зрештою, тут йдеться не просто про збереження спогадів. У центрі уваги – пам’ять про травми, насамперед ті, що їх спричинила власна країна. Такі травми, ймовірно, ніколи не можна подолати, але з ними, як і з провинною, можна боротися, навіть якщо залишкове почуття провини залишається назавжди» [10, 11].

Необхідно зазначити, що ставлення німецьких професійних істориків до поняття «культура пам’яті» є доволі критичним. Зокрема, нещодавно у *Die Zeit* можна було прочитати: «Культури пам’яті загалом мають мало спільного з історією: вони використовують історію в політичних і моральних інтересах. Суспільства тепер стали більш множинними, однорідність, яка колись дозволяла говорити про культуру пам’яті в однині, відсутня. Це кінець. Культура пам’яті більше не може бути прописана державою. Суспільство стало надто різноманітним» [20].

У повоєнні роки процес «примирення з минулим» як самокритичне осмислення нацистського минулого, що згодом стало основою політичної культури ФРН, розпочався не у 1949 р., а від середини 50-х років ХХ ст. Спочатку на порядку денному стояли кримінальні переслідування воєнних злочинців, спостерігалась тенденція до масового відсторонення від злочинів націонал-соціалізму, амністія засуджених за військові злочини (особливо після того як 1951-го судові процеси були передані союзниками у відомство німецького судочинства), бажання припинити політичні переслідування і дистанціюватися від трагічного минулого з метою руху суспільства вперед. Фактично процеси де-

нацифікації були придушені. На цьому етапі у ФРН щороку виносилось від одного до двох десятків обвинувальних вироків за нацистські злочини. Тим часом багато суддів і прокурорів, які були звинувачені в нацистських злочинах, повернулися на свої посади, а німецька громадськість вимагала «закриття справ» і звільнення ув'язнених. Перший закон про амністію все ж таки був прийнятий у 1949 р., другий – у 1954 р. і, за найскромнішими підрахунками, звільнив від юридичної відповідальності десятки тисяч підозрюваних у скоєнні злочинів [8].

Сучасні німецькі дослідження звертають увагу на те, що ці питання можна зрозуміти лише в загальнонімецькій перспективі на основі порівняльних досліджень по лінії «захід-схід». Зокрема, А. Вайнке проаналізувала численні амністії та інтеграційні заходи на початку 1950-х років, а також прихильність до військових злочинців як загальнонімецьке явище. В обох німецьких землях правоохоронні органи в той час фактично зайшли в глухий кут. У 1960-х роках кампанії проти військових злочинців НДР надали вирішальний поштовх для посилення кримінального переслідування. «Таким чином, зміна пріоритетів у кримінальній політиці восени 1958 р. лише заклала основи для поступових психічних змін у західнонімецькому суспільстві, але аж ніяк не вказала на неї саму, як і теза про передбачуваний шоківий ефект ульмського процесу над айнзацгрупами, яка досі відстоювалася в літературі». Однак «неоднорідність маси окремих випадків» навряд чи дозволяє «узагальнити оцінки впливу німецького системного конфлікту на поведінку з нацистськими злочинцями» [16, с. 339, 355; 17; 18]. За існуючими підрахунками на території НДР в колишніх концтаборах Бухенвальді і Заксенхаузені та у в'язницях Баутцен і Торгау утримувалося до 180 тис. не тільки колишніх нацистських злочинців, але й противників комуністичного режиму та радянських громадян, які опинилися під час війни в Німеччині [6].

Лише після критики реінтеграції військових злочинців в державні структури ФРН знову почалася самокритична рефлек-

сія над нацистським минулим. Н. Фрай вважає, що тут важливу роль відіграли генераційні зміни. Зокрема, він виділяє три покоління, зміна яких сприяла поворотам і в «подолання минулого»: а) «функціональне покоління націонал-соціалізму», народжених приблизно у 1905 р., які займали відповідальні посади на початку «Третього рейху»; б) «покоління скептиків», народжених у 1925 р., і які брали участь у Другій світовій війні як солдати на фронті, зенітники, свідки бомбардувань німецьких міст союзною авіацією та вигнанці зі східних територій; в) діти війни, народжені близько 1945 р., покоління «68» [3, с. 411–412]. У середині 1960-х років «функціональне покоління», яке сприяло німецькій відбудові, фактично «вийшло на пенсію», а «покоління скептиків» після тривалого і болісного процесу повоєнного самоосмислення, зайняло провідні позиції в німецькому суспільстві. Те ж саме можна сказати і про середину 1980-х років, коли «покоління скептиків» змінило покоління «68». Ці генераційні зміни хронологічно визначають і змістовні зміни у «примиренні з минулим» та перехід до сучасної «політики пам'яті».

Звернімося до тих методологічних концептів, які є найбільш поширеними в німецькій історіографії в опрацюванні проблем «пам'яті». Про один із них – «генераційних змін» Н. Фрай – сказано вище. Цей методологічний інструментарій належить до соціальної історії, а отже спрямований на великі структури, дозволяє створити т. зв. «колективні портрети», а тому є універсальним. Водночас концепції «національної ідентичності» і «постнаціональної ідентичності» працюють саме в сфері досліджень «культури пам'яті», створюючи дві її конкурентні між собою форми.

Перша базується на понятті «негативна пам'ять», яке запропонував Р. Козеллек для позначення зосередженості суспільної пам'яті на державних і суспільних злочинах двох диктатур, що вона, за його визначенням, зберігає в пам'яті відразливе і небажане, навіть якщо останнє виступає проти цього. На його думку, пам'ять про злочини націонал-соціалізму також можна назвати «негативною», оскільки сукупність цих злочинів не мо-

же бути відтворена заднім числом через створення сенсу: жахливий первинний досвід жертв, не може бути «перенесений у пам'ять тих, хто не постраждав» [7, с. 24]. Ця концепція відображала ті зміни, які відбулися в німецькому суспільстві у 1980-і рр. і мала подолати культивовану союзниками-переможцями «колективну провину» та породжувала амбівалентне ставлення до злочинного минулого, створювала психологічний бар'єр, перекладала провину за злочини на «фюрера» та «поганих нацистів», а також почуття жертви (союзницьких бомбардувань німецьких міст, вигнанців із східних земель та ін.).

Змінити цю тенденцію намагалася історична політика за канцлера Г. Коля, запропонувавши німцям позитивний образ історії нації. Вона увійшла в резонанс із суспільними дебатами про ставлення до націонал-соціалістичного минулого після телевізійного серіалу «Голокост» (1979) [4, с. 373]. Постійну увагу суспільства привертав судовий процес над злочинцями табору смерті Майданек, який проходив у Дюссельдорфі з 1975 по 1981 р. А у 1983 р. в центрі громадського обговорення опинилася ювілейна дата – 50 років встановлення націонал-соціалістичної диктатури. «Більше, ніж будь-коли раніше, гітлерівську Німеччину зображували як колективну спільноту послідовників, а так звані звичайні люди 1930-х і 1940-х з'являлися як співзлочинці або, принаймні, як колабораціоністи, а не як жертви» [3, с. 416]. Символічним підсумком цих процесів стала відома промова президента Р. фон Вайцзеккера 8 травня 1985 р., де цей день вперше в історії «Боннської республіки» оголошувалося визволенням від націонал-соціалізму, а не як день поразки і німецької катастрофи. В історичній науці ці процеси були зафіксовані після відомої «суперечки істориків» (Historikerstreit) у 1986 р. під слоганом «Минуле, яке не минає». З цього моменту можна говорити про появу «культури пам'яті», або «перехід від комунікативної до культурної пам'яті», яка базувалася на чітко зрозумілому теоретичному положенні: «Національна пам'ять – ефективний запобіжник від відмирання та забуття. Історія присутня тією мірою, в якій вона обробляєть-

ся для самоуявлення нації та залишається предметом турботи суспільства загалом» [2].

Однак, як відзначають сучасні дослідники, «у наступні десятиліття ця емпатія та співчуття переросли у бажання ідентифікувати себе з жертвами, і не лише на індивідуальному, а й на соціальному рівні, з чого виросла своєрідна запозичена ідентичність – бажання відчувати себе близькою до жертв війни, експлуатації та несправедливості, тоді як винуватці та їхні діяння анонімізуються та засуджуються повсюдно. Спільнота пам'яті, що передається від покоління до покоління, простежується аж до 1990-х років і далі, яка знову повертається до формування власного образу «співпереживаючої жертви» (Gefühlten Opfers) [5, с. 20].

Концепція «постнаціональної ідентичності» є другою формою «культури пам'яті», яка намагається дистанціюватися від «страждань» і «жертв», будуючи безперервний ланцюг національної історії «успіху» і «гордості». Ще 2005 р. видатний німецький історик Г.-У. Веллер переконував у тому, що німці розпрощалися із власним націоналізмом з 1949 р. та з 1990 р. у «постнаціональній конституційній державі добробуту», усвідомлення неможливості повторення злочинів націонал-соціалізму і Голокосту вже вкорінене в демократичному німецькому суспільстві і знайшло відображення в конституції [1, с. 28]. І тут можна виділити декілька ґрунтовних причин, серед яких виділимо «генераційні зміни», створення постнаціонального німецького суспільства, процеси глобалізації і міграції.

Більшість первинних і сучасних свідків, які розповідали про націонал-соціалізм, Голокост і війну, вже померли, а покоління тих, хто народився під час і після війни, поступово відходить від політичних, економічних, культурних і соціальних функцій. Їхня ретрансляція пам'яті наштовхується на опір молодшого покоління, яке не вважає себе пов'язаною із злочинами націонал-соціалізму. Глобалізація, культурний трансфер і міграція лише посилює конфлікти у національно-орієнтованій «політиці пам'яті». «Як і більшість країн Західної Європи, Німеччина є

імміграційною країною яка включає населення, яке більше не може бути диференційоване за націями та етнічними групами. Відповідно, історична пам'ять все менше і менше звертається до національних чи етнічних історичних основ, оскільки невпинно зростаюча частка населення має інше сімейне походження і тому стикається з минулим, яке лежить за межами їхніх етнічних вірувань» [5, с. 22–23]. Схоже на те, що в «історії культур пам'яті» можна очікувати на зростання наукових досліджень в проблемному полі «Пам'ять і соціальна та етнічна сегментація суспільства».

У 2017 р. в Німеччині існувало 118 меморіалів нацистського минулого і 85 меморіалів, присвячених диктатурі СЄПН [4, с. 378]. І за цим показником сучасна Німеччина є, за словами А. Ассман, «чемпіоном світу в пам'яті», і багато істориків у світі говорять про «німецький стандарт пам'яті DIN» [1, с. 24]. Про суперечливі підсумки «політики пам'яті» і «культури пам'яті» можуть свідчити дані соціологічного опитування, проведеного на початку 2020 р. на замовлення Die Zeit, у ході якого було опитано 1044 респондентів. 53% німців вважають за потрібне «підвести ризику під нацистським минулим», 77% переконані в тому, що не можна забувати про диктатуру і Голокост, 66% хотіли б знати більше про націонал-соціалізм, 59% вважають перебільшеним те, що їм на цю тему «чи не щодня докоряють ЗМІ» [14]. За даними опитування фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє», проведеному у 2018 р., 69% респондентів відповіли, що серед їхніх предків не було учасників Другої світової війни. При цьому майже 95% учасників опитування підтвердили, що уроки історії в школі є дуже важливими для запобігання поверненню націонал-соціалізму [9].

Сьогодні ми спостерігаємо новий поворот в німецькій «культурі пам'яті» і навіть «Суперечки істориків 2». Робота з пам'яттю на основі концепту «постнаціональної ідентичності» створює нові виклики. Перш за все це визначення сингулярності Голокосту, яке стало основою німецькою «політики пам'яті», закріпленою на

законодавчому рівні, зокрема в законі Е. Штайна 1985 р. проти брехні про Освенцім. Як зазначив нещодавно історик М. Вільдт у цій дискусії «стикаються дві точки зору: деякі стурбовані тим, що основи західнонімецького погляду на історію похитнуться, якщо центральність Голокосту буде піддана сумніву. Інші вважають, що Німеччина повинна бути відкритою для інших згадок про минуле – адже багато людей мігрантського походження зараз належать до німецького суспільства, чийі предки жили в інших регіонах за часів нацизму» [12]. Фактично йдеться про новий вектор в опрацюванні німецької пам'яті – її колоніальної історії. Виклики «глобального Півдня» і сучасна етнічна ситуація в Німеччині, зумовлена еміграційною політикою, на думку М. Вільдта, змінює форми і практики «культури пам'яті» в якій знання про європейську експансію і тиранію в неєвропейському світі мають бути доведені до рівня знання про Голокост [19].

У цьому контексті ми можемо говорити і про повільний розворот до німецької східноєвропейської пам'яті. На політичному рівні ми це бачимо в опублікованих 20 січня 2023 р. тезах владної СДПН з міжнародної політики «Соціал-демократичні відповіді світу, що зазнав потрясінь»: «У 20-му столітті значна частина Центральної та Східної Європи стала ареною великих страждань і злочинів проти людства, скоєних тоталітаризмом та імперіалізмом, що походили, насамперед, з Німеччини та Росії. Тому ми ще більше вдячні за внесок народів Центральної та Східної Європи у відновлення миру і свободи в усій Європі... Наша безпека і процвітання тісно пов'язані з безпекою і процвітанням держав Центральної та Східної Європи. Ревізіоністська та імперіалістична Росія вважає значну частину Східної Європи своєю сферою впливу. Путін ніколи не визнавав територіальну цілісність і політичний суверенітет багатьох східноєвропейських держав. Ми не звертали на це достатньої уваги до вторгнення в Україну» [15, с. 13].

«Епоха змін», проголошена минулого року канцлером ФРН О. Шольцем, виявляється не тільки на політичному рівні в змі-

нах зовнішньополітичних пріоритетів республіки, у внутрішніх економічних орієнтирах, а і в переосмисленні її політики пам'яті та «культури пам'яті» загалом. Методологічні концепції проблем «пам'яті», з якими працювали німецькі дослідники, зазнають значної трансформації. Концепти «генераційних змін», «національної ідентичності» і «постнаціональної ідентичності» ґрунтувались на сингулярності Голокосту і «німецької провини», формуючи її головне гасло – «Ніколи знову!». Однак глобалізація і потужні процеси міграції зменшили вплив національних основ в «культурі пам'яті», що призвело до її нового вектору – колоніального дискурсу і відповідальності Німеччини. Російсько-українська війна змусила звернути увагу і на східноєвропейський вектор політики пам'яті, зокрема, злочини націонал-соціалізму на окупованих в роки Другої світової війни (1939–1945) територіях Східної Європи.

Список використаних джерел та літератури:

1. Assmann A. Weltmeister im Erinnern. *Humanistische Union*. 2012. № 2. S. 24–32.
2. Assmann A. Erinnerungskultur: Vergangenheit, die nicht vergeht Errstellt. *Frankfurter Rundschau*. 28.01.2022.
3. Frai N. 1945–1949–1989: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*. 2010. Vol. 56. № 3. pp. 410–422.
4. Hertfelder T. Opfer, Täter, Demokraten. Über das Unbehagen an der Erinnerungskultur und die neue Meistererzählung der Demokratie in Deutschland. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 65, 2017. Heft 3. S. 365–393.
5. Jureit U. Gefühlte Vergangenheiten. *Humanistische Union*. 2012. № 2. S. 16–23.
6. Kleikamp A. Die Filialen des Gulag auf deutschem Boden. *Die Welt*. 15.07.2015. URL: <https://www.welt.de/geschichte/article144025411/Die-Filialen-des-Gulag-auf-deutschem-Boden.html>
7. Koselleck R. Formen und Traditionen. *Frei N.; Knigge V. (Hrsg.). Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München: C.H. Beck Verlag, 2002. S. 24.
8. Lahusen B. In Namen des Vergessens. *Die Zeit*. 2020. 23 Dezember.
9. Müller T. Opa war kein Nazi – oder doch? *Spiegel Geschichte*. 6/2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/opa-war-kein-nazi-oder-doch-a-c8b5ac9-0002-0001-0000-000207602147?context=issue>
10. Neiman S. Was kann man von den Deutschen lernen? *Die Zeit*. 11/2020. 6 März.
11. Neiman S. Learning from the Germans. Race and the Memory of Evil. Macmillan, 2019. 432 p.
12. «Niemand will in dieser Debatte den Holocaust einebnen». *Der Spiegel*. 22.10.2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/historikerstreit-2-0-niemand-will-in-dieser-debatte-den-holocaust-einebnen-a-4d90bafa-2b65-470d-9e08-381943a617f1>

13. Schwelling B. «Vergangenheitsbewältigungen» – aktuelle Entwicklungen und Perspektiven. *Humanistische Union*. 2012. № 2. S. 33–40.
14. Staas Ch. Das Ede der Selbstgewissheit. *Die Zeit*. 2020. 28. April. URL: <https://www.zeit.de/2020/19/erinnerungskultur-nationalsozialismus-aufarbeitung-deutschland-rechtsextremismus-umfrage/komplettansicht>
15. Sozialdemokratische Antworten auf eine Welt im Umbruch. Berlin, 20.01.2023. 23 s.
16. Weinke A. Die Verfolgung von NS-Tätern im geteilten Deutschland: Vergangenheitsbewältigungen 1949–1969, oder, eine deutsch-deutsche Beziehungsgeschichte im Kalten Krieg. Paderborn, 2002. 514 s.
17. Weinke A. «Alliierter Angriff auf die nationale Souveränität»? Die Strafverfolgung von Kriegs- und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich, in: Norbert Frei (Hrsg.), *Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. (Wallstein) Göttingen, 2006. S. 37–93.
18. Weinke A. Gewalt, Geschichte, Gerechtigkeit. Transnationalen Debatten über deutsche Staatsverbrechen im 20. Jahrhundert. Wallstein, Göttingen, 2016. 372 s.
19. Wild M. Warum Sie (wie die meisten) zu wenig über die Vergangenheit wissen. *Der Spiegel*. 28.08.2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/ukraine-krieg-und-erinnerungskultur-warum-wir-unseren-historischen-horizont-erweitern-muessen-a-a281fcff-cbb5-4393-a423-40800932f280>
20. «Versöhnung ist Quatch». *Die Zeit*. 2023. № 04. URL: <https://www.zeit.de/2023/04/erinnerungskultur-deutschland-holocaust-nationalsozialismus>

УДК 990.1+130.2

В.В. Ільїн

доктор філософських наук, професор

**ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В КОНТЕКСТІ
ДИСКУРСУ «ЗАБУТТЯ»:
ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

У статті поставлено проблему пам'яті у співмірності з феноменом забуття, що постає важливою умовою формування історичної пам'яті нації, її національної ідентичності та національного характеру. Пам'ять солідаризує націю, засновану на демократичному волевиявленні. Як духовний принцип, пам'ять